

Спроба проаналізувати твір О. С. Пушкіна „Обвалъ“.

Дробясь о мрачныя скалы,
Шумятъ и пенятся валы,
И надо мной кричатъ орлы,
И ропщеть боръ,
И блещутъ средь волнистой мглы
Вершины горъ.
Оттоль сорвался разъ обвалъ,
И съ тяжкимъ грохотомъ упалъ,
И всю тѣснину между скалъ
Загородилъ,
И Терека могучій валъ
Остановилъ.
Вдругъ, истощась и пресмирѣвъ,
О Терекъ, ты прервалъ свой ревъ.
Но заднихъ волнъ упорный гнѣвъ
Прошибъ снѣга...
Ты затопилъ, освирепѣвъ,
Свой берега.
И долго прерванный обвалъ
Неталой грудю лежалъ,
И Терекъ злой под нимъ бѣжалъ,
И пылью водъ,
И шумной пѣной орошалъ
Ледяный сводъ.
И путь по немъ широкій шелъ,
И конь скакалъ, и влекся волъ,
И своего верблюда вель
Степной купецъ,
Где нынѣ мчится лишь Эоль,
Небесъ жилецъ.

Перед нами один з найбарвистіших творів Пушкіна. Він приваблює й чарує яскравою образністю змісту, гармонізованим з ним звукописом та принадою ритмостилістичної своєї концепції. Коли яскравість і принада не підлягають сумнівові: композиція й ритмостилістичне «я» віршу даються, щоб їх науково проаналізувати, то далеко не так просто справа стоїть з

душею, ідеєю даного твору. Адже-ж життя його, як і всякого иншого, в осередку читачів та літературно-художньої критики часом не збігається з тими ампіюльними рухами, яких мимоволі вкладав поет у процесі праці над твором. От через це останні зустрічають у літературі й житті далеко неоднакових тлумачів.

Це й зрозуміло, бо тут усе залежить од властивостей того, хто аперцепує: його світопочуття та світогляду — цих двох боків аперцепційної природи читача й критика. Адже «поетичний образ у кожного, хто розуміє його, й у кожному окремому випадку розуміння знову й знову утворює собі значіння»... (Потебня, Изъ записокъ по исторіи словесности, 57).

«Значіння його мінливе, можна визначити його тільки в кожному окремому випадку, здебільша-ж воно безмежне» (там-ж, 101. Докладніш: Машкин, Критические воззрения Потебни). Так казав Потебня, посилаючися на думку Гумбольтову, який запевняв, що кожен витвір мистецтва не *ἐργον*, а *ἐνέργεια*. Инакше кажучи, читач поетичного твору аперцепує його, витворюючи нові образи й новий зміст — ідею. Це твердження геть аж до теперішнього часу не тільки не відкинуто, ба й навпаки — його підтверджено низкою дослідів і мають його за непохитний закон, що визначає сприймання мистецьких творів.

За яскраву ілюстрацію до даного явища може стати й життя серед читачів Пушкінського Обвалу. Так, одні з категоричною певністю заявляють, що Обвалъ — художнє відтворювання сторінки з життя кавказької природи (Белінський, Аненков); инші вбачають в Обвалѣ боротьбу вільних гірняків з їхнім гнобителем — Російським Урядом (Поліванов-Венгеров); треті характеризують Обвалъ як епізод з особистих переживаннів самого поета. Обвалъ це тільки символ цих переживаннів (автор даної праці). Де-ж правда? З ким погодився-б поет? Чи він указав-би на четверте тлумачення свого твору? Відповісти на ці питання можна, детально аналізуючи явища, що попереджали творчість Обвала та йшли поруч неї. Тільки така аналіза може дати ключа до правильного тлумачення віршу, що його розглядається. Перейдімо до неї.

Белінський, а за ним Аненков, і разом з ними, звичайно, більшість літературних робітників та читачів, бачать в Обвалѣ художнє зображення кавказької природи. Белінський каже: «Для Пушкіна вона (природа) була, повна невимовленого, але мовчазного зачарування, жива картина. За зразок Пушкінського замишування природою можуть правити пієси: «Туча» й «Обвалъ» (Бѣлинскій, Статьи о Пушкинѣ, Ред. Ив. Разумника, т. II, ст. 88). «Не вважаючи на різний зміст цих пієс, обидві вопи — малярство в поезії» (там-же, ст. 90).

Аненков стверджує думку Белінського. Він каже: „«Донъ», «Делибашъ» (7 вересня), «Монастырь на Кавказѣ» (20 вересня), «Кавказъ» (того самого

числа й місяця), «Обвалъ», з французьким поясінням до заголовку в дужках «Avalanche» (29/30 жовтня) — все це нечувано свіжі й разом з тим сміливі картини природи, що являють собою перлини описової поезії“ (Аннепковъ, Матеріали для біографії А. С. Пушкина, т. I, ст. 220).

Якушкін активніший: він у своїй полеміці з приводу розуміння Обвала Полівановим, як твору, що символізує боротьбу гірняків з росіянами, категорично запевняє: «для жодного читача, гадаю, немає сумніву, що в даному вірші ніякісінької алегорії знайти не можна: Пушкін просто змальовує картину природи, яку він бачив сам (перша строфа) й переказує випадок з обвалом, про що він чув... Всенька піеса просто дає малюнок кавказької природи, без ніякої алегорії» (Якушкинъ, Статьи и замѣтки о Пушкинѣ, ст. 150-155).

Збільшувати кількість прихильників такого погляду на вірш, що цікавить нас, та наводити витяги їхніх творів для мети цієї праці зовсім не потрібно. Треба було тільки встановити тип тлумачіння, що, звичайно, досить ясно зроблено за допомогою наведених цитат. Прихильники розуміти Обвалъ як «описову поезію», без ніякого втілення та алегорії, частенько посилаються на опис Пушкіним обвалу в прозі, в його «Путешествіи въ Арзерумъ». Це місце з «Путешествія» конче треба навести цілком не тільки, щоб зміцнити твердження Белінського — Анєнкова — Якушкіна, але також і в інтересах дальшого викладу. Ось воно: «Дорога йшла через обвал, який стався наприкінці червня року 1827. Такі випадки бувають звичайно кожних сім років. Величезна брила, зриваючись, засипала Межигір'я на цілу верству та загатила Терек. Вартові, що стояли нижче, чули страшенний гуркіт і побачили, що річка хутко мілішає й за чверть години затихла й виснажилась. Терек прорвався крізь обвал не раніш як за дві години. Ото він був жахливий».

Ми круто підіймались вище й вище. Коні грузли в пухкому снігу, під яким дзюркотили струмки...

Тоді я почув глухий гуркіт. „Це обвал“, сказав мені п. Огарьов. Я оглянувся і побачив збоку снігову брилу, яка зсувалась і поволі з'їздила з крутизни. Малі обвали тут часті. Торік російський візник їхав Крестовою горою; обвал зірвався: страшна брила звалилась на його підводу, проковтнула віз, коня й селянина, перевалилась через дорогу й покотилась у провалля із своєю здобиччю». (Пушкинъ, у вид. «Просвѣщеніе», т. I. 477-8).

В примітці до цього уривку з «Путешествія» коментатор-редактор Морозов додає: «Пушкін їхав Військово-Грузинською дорогою по Байдарському межигір'ї, що славилось багатством на снігові обвали... Решту від зимпих обвалів зустрів і Пушкін, підіймаючись угору по Байдарському межигір'ї» (там-же, 677).

Тут маємо два факти: відомий обвал року 1827, за нього Пушкін знав тільки з чуток, та малий обвал, що його поет спостережав особисто.

До того-ж наш мандрівник був почасти знайомий і з наслідками — він проїздив по останках одного з них.

Порівняння прозаїчного та поетичного обвалу, а так само порівняння Обвала з творами Кавказь, Монастирь на Казбекъ, Донъ Делибашъ, Не плѣняйся бранной славою, що їх написав Пушкін під вражінням кавказької обстановки, — змусили тлумачити Обвалъ як тільки «описову поезію».

Але навряд чи правильно буде так підходити до розуміння Обвала. Коли-б тут був лише звичайний опис природи, то акт творчості був-би епічний, але в Обвалѣ Пушкін далеко не епічний. Третя строфа, що закінчує перший акт поетової творчості (вірш витворено двома заходами: перших три строфи 29 жовтня, решту дві — 30), ясно говорить про особисту зацікавленість Пушкіна в герці між обвалом та Тереком. Персоніфікація останнього — *rogativus ethicus* на його адресу, явне співчуття йому — все це говорить за те, що Пушкін має на оці не звичайний опис природи. Ця остання була тільки *героуссоіг*ом для художника, як це можна спостережати хоч-би у поетів Озерної Школи в Шотландії, а в першу лінію у Ворсворта, що його описи природи Пушкін шанував (Див. нарис у чорнетці «Суровий Данте не презираль сонета», Пушкінъ подъ ред. Брюсова, т. I, ст. 32):

И въ наши дни плѣняетъ онъ поэта;
Ворсвортъ его орудіемъ избралъ,
Когда вдали отъ суетнаго свѣта
Природы онъ рисуеътъ идеаль.

Вірші «Кавказь» та «Монастирь на Казбекъ» говорять саме проти наведених поглядів згаданих літературних критиків, бо ці твори, як помічимо в дальшому, теж не являють собою тільки «описову поезію». Тут-же досить зазначити, що Терека, який «бъется о берегъ въ враждѣ бесполезной», прирівнюється до нестриманої вільності, що її «законы тѣснятъ». В Обвалѣ вільність Терека тимчасово стіснив сніговий обвал, який зірвався з надхмарної височини. Такий самий *героуссоіг* є природа і в Монастирь на Казбекъ: пишне шатро Казбека конче потрібне для поета.

Туда бѣ, сказавъ прости уцелью,
Поднятъся къ вольной вышины.

каже Пушкін, і ця думка проходить крізь увесь твір нашого поета.

Природа, таким чином, не є самоціль; вона тільки тло для зображення душевного настрою та переживаннів поетових, як те ми зустрічаємо у Рафаеля та Рубенса, у Леонардо та Веронеза, як те є і в поетів «Озерної школи», що її добре знав Пушкін.

Це й зрозуміло. На прагнення Пушкінове до природи впливали соціальні умови його існування. Належав поет до верстви того великопомісної шляхти, що поволі біднішала й втрачала економічний ґрунт, такий необхідний для її незалежного існування; це ми спостерегаємо й у родині

Пушкіних, особливо-ж в самого Олександра Сергійовича. Раз-у-раз не стає грошей, — у зв'язку з цим продаж та закладання своїх маєтків; неможливість, через це, мати самостійне становище в суспільстві, і, як наслідок цього, образливо-зневажливе відношення тих кіл, що не відчували ще своїх злиднів, — усе це не могло не породити навіть у життєрадісного Пушкіна відчуженість од суспільства, замкненість у своєму власному світі. Окрім того, й суспільно-політичні та культурно-історичні умови суспільства за часів поетових були ворожі для вільного розвитку його таланту. Пушкіна мало хто розумів у літературній критиці, його завсіди ображали цензурні утиски, отже він справді був самотній і до того-ж ворожий до навкружного суспільства.

Соціально-вигорана роздратованість уже збіднілого поміщика, що виховувався ще за умов родини з незалежними поглядами, примушує поета сказати: «оставилъ я людское стадо наше» (нарис «Еще одной высокой важной пѣсни», Пушкинъ, ред. Брюсова, ст. 343) та «бесѣдуя одинъ съ самимъ собой, чту самого себя» (там-же), причому курсив у його чернетках-написах зробив він сам. Для «людского стада» в нього Ювеналів бич (нарис «Муза пламенной сатиры», там-же, 342).

О, сколько лицъ безстыдно-блѣдныхъ,
О, сколько лбовъ широко-мѣдныхъ,
Готовы отъ меня принять
Неизгладимую печать

заявляє роздратований поет, з напроцуд сильною, самостійною шляхетською психікою. Але він самотній. До того-ж він гордий з своєї самотности, як доводу на обраність та духовну перевагу. З цими прикметами він «людской чуждается молвы», він спокійний тільки в самотньо-гордовливому замилюванні природою. Тут його царство, але й у ньому немає гармонії, як немає її й у житті тієї соціальної категорії, що до неї належить Пушкін. Тут та сама дисгармонія. В Кавказі протиставляється два світи: один спокійно-величний, де відкрито таємниці природи; другий — світ людини, де вільна молодість — Терек завсіди під утисками своїх ворогів. У Монастирї на Кавказі та Обвалі маємо, звичайно, ті самі мотиви.

Таким чином, у даних творах Пушкін підходив до природи не з описового боку її, а використовував її, щоб зображати свої почуття, свої переживання у відповідні моменти життя. Природа в окремих своїх виявах символізувала душевні висловлювання поета.

Сходячись віч-на-віч з природою, Пушкін не розчинявся у ній, не оповідав про свої доведучі, подібно до зрівноваженого бюргера, якому самотність і чужа, й ворожа, й тяжка. З Пушкіна — не Ламартін. Він самотній і гордий з своєї самоти серед природи. Тільки тут він вільний. Не дарма поет звичайно прирівнює себе, своє внутрішнє вільне «я» до вітру. Досить згадати вірші «Узникъ», «Аквилонъ», «Поэтъ идетъ», «Не дай

мнѣ Богъ сойти съ ума». Другий бік свого «я», що завсіди б'ється серед суспільства, поет втіляє в Тереку. Досить пригадати його «Кавказъ», Обвалъ (у цій праці мова мовиться за Пушкіна трицятих років).

Але обидва ці «я» похідні від одного явища в політично - соціальному житті, суб'єктом якого й був Олександр Сергійович. Він тільки на лоні природи виявляв владу в замилюванні нею й знаходив задоволення для свого гордо-індивідуалістичного світорозуміння.

Повертаючись до Обвала, конче треба занотувати, що й тут природа Кавказа лише *heroussoir* для зображення переживаннів Пушкіна, про що свідчить й ясно окреслена особиста зацікавленість поета в результаті боротьби між Тереком й Обвалом, і звичайні символи, наприклад, Еол, що лежить побіч з шумливими хвилями звільненого Терека — знову «лишь вѣтеръ да я» — Еол і Терек. Так закінчується й твір, що його ми розглядаємо.

Наведені міркування, здається, не дають уже нам змоги стверджувати, що Обвалъ — перлина описової й тільки описової поезії, без ніякої алегорії або символу. Навпаки, Обвалъ — весь алегорія, весь символ. Природа — тільки певна підхідка, щоб розгорнути боротьбу иншого роду, боротьбу земну.

Про цю земну боротьбу, втілення її в герці між Тереком і Обвалом, пишуть багато; серед них мабуть чи не перший Поліванов занотує дане явище, заявляючи: «Цей вірш разом з Кавказомъ може правити за приклад до того, як користувався в описових своїх віршах Пушкін зображенням природніх явищ для цілей ліричного віршу... Вірш Обвалъ цікавий своєю ідеєю, яка зрозуміла з вибору уявлень, їх прирівняння і, звичайно, вислову для них... Поет знаходиться на схилі до Тереку. Він описує обвал, що був близько цього мосту. Терек, головний предмет опису, змальовано в поетичному втіленні в момент приниження («вдругъ истощень»... і далі). Риси приниження та боротьби описано в явищах ріки під снігом обвалу: звуків її (ревъ), сили натиску води (упорный гнѣвъ), поведи її (освирѣпѣвъ), її бризків під снігом, укритим кригою. В останній строфі вищу міру приниження висловлено в опису пути через обвал, тих, що їдуть по ньому. В цьому їх описі теж бачимо градацію: гордий кінь, що гарцюючи уторює шлях через ріку, не так ображає Терека, як млявий віл, а цей не так як верблюд, що служить на користь купцеві, який веде його. Останні два вірші, як сильний контраст, змальовують звільнений Терек: прирівняння купця (що служить низьким корисним цілям) до Еола (бога вітру), небесного мешканця, — утворює цей контраст.

У втіленні Терека не можна не бачити рис з вдачі тих непокірливих гірняків, що їм властивий такий погляд на торг та інші життєві явища. У втіленні виявили себе ідеальні риси дикого народу, який, заховаючи незалежність, не терпить підлягати владі, навіть і блискучій:

«Оттоль (себ-то з блискучих верховин) сорвался разъ обвалъ» — строфа друга. Поета вразила краса цього явища; звідси його співчуття Тереківі (стилістичний вираз для цього співчуття — форма заклик та боротьби: «О, Терекъ» — *vacativus ethycus*). Руйнуюча сила опору знайшла собі поетичний вислів в образі повіді («затопилъ, освирѣпѣвъ, свои берега») (Сочиненія А. С. Пушкина, Изд. 3-е Льва Поливанова, т. I, 299-300).

Це твердження Поліванова знайшло собі прихильників. Так у виданні Брокгауза за редакцією Венгерова, Н. Лернер, посилаючись на додатки в чорновому тексті «Кавказа», що їх видрукував він у «Вѣсахъ» (Вѣсы, 1908 р., № 3), нерішуче висловлює в примітці до Обвалу (Полное собрание сочинений А. С. Пушкина, Изд. Брокгауза, т. V, XXXVII) такі думки: «З чорнової строфи «Кавказа», де Пушкін прирівнює Терек до „буйной вольности“, до вільного плім'я, що сумує під чужою владою, видно, що Пушкін не так уже „просто описував“ природу, але міг надавати й Обвалу алегоричного розуміння». І в іншому місці, відносно Кавказу, до якого допіру прирівнюється Обвалъ: «змісл пієси можна поширити: у ній є не тільки опис кавказької природи, але також (в останній строфі) алегоричне зображення боротьби Кавказу з північними завоювниками. На це особливо ясно вказує спроба продовжити пієсу, що починається з прирівняння бурхливого Терека до деяких кавказьких племен» (там-же, X, XXIII). Продовжимо цю паралель випискою з статті Н. Лернера «Неизданные стихи Пушкина» (Вѣсы, 1908, № 3, ст. 57), де він подає закреслену в чернетці строфу, якою закінчується «Кавказъ»!

Такъ буйную вольность законы тѣснятъ,
Такъ дикое племя подъ властью тоскуетъ.
Такъ нынѣ безмолвный Кавказъ негодуетъ,
Такъ чуждые силы его тяготятъ.

Зараз-таки за цими віршами Лернер пише: «Образ Терека, що б'ється, неначе звір у клітці, в тісних берегах, нагадав Пушкінові ще грандіозніший образ — полоненого Кавказа, закутого російською владою. «Черкеси нас ненавидять», писав Пушкін («Путешествіє въ Арзерумъ»). «Ми випираємо їх з вільних пасовиськ, їхні аули зруйновано, цілі племена понищено». Сказане про Кавказъ *mutatis mutandis* відноситься й до Обвалу.

Ось таке друге тлумачення Обвала: Терек — символ гірських племен Кавказу, обвал — російське військо, що перемогло Кавказ.

Проти такого тлумачення сперечавсь ще Якушкін, кидаючи на адресу Поліванова (Якушкинъ, Статьи и замѣтки о Пушкинѣ, ст. 153): «І яка тут подібність до російської боротьби на Кавказі. Обвал (себ-то, за Полівановим, російське військо) завалив ріку Терек (втілення гірняків, їхньої вдачі та поглядів), але Терек попереду пробився під обвалом, а потім обвал і зовсім зруйнувався, так що там, де раніш був шлях через обвал, тепер летить лиш Еол». Властивий Поліванову погляд, догадується Якушкін, навіяно, мабуть, Споромъ Лермонтова, де справді є втілення кав-

казької природи. Але Обвалъ не Споръ: результативні висновки зовсім інші, рівно як і сама структура та композиція віршів.

Але чи можна взагалі припускати, що в Обвалѣ символізується боротьбу Кавказа з Російським Орлом. Спробуємо перевірити наведене вище твердження.

Уважно переглядаючи «Путешествіе въ Арзерумъ», ми не знайдемо там жадного рядка, який хоч-би натякав на можливе звільнення кавказьких гірняків з-під влади російської зброї. Швидче навпаки. Поетів патріотизм (треба згадати Олеговъ щитъ, Клеветникамъ Россіи та Бородино, написані того самого періоду) говорить за перемогу над кавказькими тубільцями. Але тільки іншим шляхом Пушкін чекав цієї перемоги. Він говорив: «Нас оточують народи, що плазують у пільмі дитячих збочень, і ніхто з нас не думав препоясатись та йти з миром і хрестом до бідних братів, досі позбавлених світла справжнього. Чи так ми виконуємо християнський обов'язок?» (Путешествіе въ Арзерумъ). Такий погляд Пушкін повторює і в іншому місці. В листопаді того самого 1829 року (Лернеръ, Труды и дни) Пушкін розпочав «Голуба» за таким програмом (Пушкинъ, изд. «Просе́щенія», т. III, 593-4): 1. Похорон. 2. Черкес-християнин. 3. Купець. 4. Раб. 5. Убивця. 6. Вигнання. 7. Кохання. 8. Сватання. 9. Відмова. 10. Місіонер. 11. Війна. 12. Бій. 13. Смерть. 14. Епілог. В міру того, як Пушкін писав окремі частини своєї поеми, він закреслював відповідні цифри. Така доля спіткала 7 перших цифр. На восьмій частині поеми перервано. Але самий план її, так само як і розгортання сюжету, говорить за те, що серед черкесів з'явиться місіонер. Пушкін вірив у перемогу над Кавказом, в інтересах цивілізації Росії, але перед зброєю перевагу давав хрестові.

В Пушкіна не трапляється й гадки про герць між Росією та Кавказом з такими самими наслідками, що й в Обвалѣ. Російська шляхта того часу, незалежно від її ієрархічних соціальних категорій, не могла й думати про перемогу над Росією — цією шляхетською вітчиною, особливо Пушкін. За це свідчать його патріотичні твори. Але чернетки закінчення Кавказу, що їх опублікував Н. Лернер, ніби спростовують твердження, що його розвивається тут. Тимчасом це-ж не «варіант», а тільки чернетки ще не сконструйованого твору, які відпали при його обробці.

В додаток можна ще навести один рукописний начерк:

Тѣснятъ его хладно (молча) кремнистые своды.

Такъ дѣтскую юность законы тѣснятъ,

Такъ чуждые силы надъ нимъ тяготятъ...

Від начерків персидімо до друкованого тексту Кавказа, в тім вигляді, в якому з'явився він у редактованій автором збірці своїх віршів з року 1832.

К а в к а з ь.

Кавказъ подо мною. Одинъ вь вышинѣ
Стою надъ снѣгами у края стремнины:
Орель, съ отдаленной поднявшись вершины,
Парить неподвижно со мной наравнѣ.
Отселѣ я вижу потоковъ рожденье
И первое грозныхъ обваловъ движенье.
Здѣсь тучи смиренно идутъ надо мной,
Сквозь нихъ, низвергаясь, шумятъ водопады;
Подъ ними утесовъ нависли громады;
Тамъ, ниже, мохъ тощій, кустарникъ сухой;
А тамъ уже рощи, зеленныя сѣни,
Гдѣ птицы щебечутъ, гдѣ скачутъ олени.
А тамъ ужъ и люди гнѣздятся въ горахъ,
И ползаютъ овцы по злачнымъ стремнинамъ,
Гдѣ мчится Арагва въ тѣнистыхъ берегахъ,
И нищій наѣздникъ таится въ ущельи;
Гдѣ Терекъ играетъ въ вѣвирѣпомъ весельи;
Играетъ и воесть какъ звѣрь молодой,
Завидѣвшій пищу изъ клѣтки желѣзной;
И бьется о берегъ въ враждѣ бесполезной,
И лижетъ утесы голодной волной...
Вотще! Нѣтъ ни пищи ему, ни отрады:
Тѣснятъ его грозно нѣмыя громады.

Чернові начерки зазначені вгорі відносяться до кінця допіру наведеного віршу й органічно зливаються з ним. Тому й розглядати їх нарізно не можна. Крім того, весь Кавказ розпадається на дві рівні частини. В першій змальовується, як Пушкін, відійшовши од натовпу людського, зігкнувся з природою. Поет самотньо й царственно стоїть «надъ снѣгами у края стремнины». Нижче — народження струмків, перший рух обвалів, смиренний похід хмар. Тут немає людини. Тільки орел нерухомо майорить врівні з поетом. Ніхто не заважає поетовому настроєві величнього замилювання. Частина друга: «а тамъ ужъ и люди гнѣздятся» — боляче й з певною зневагою зауважує поет. У цім царстві людей далеко не все гаразд; людське життя звязане з небезпекою, ворожнечею та кайданами — «нищій наѣздникъ таится. Терекъ бьется о берегъ въ враждѣ бесполезной, тѣснятъ его грозно нѣмыя громады».

Царство природи протиставляється царству людини. Такий поділ не суб'єктивний. За нього композиція даного твору — його ритмо-стилістична цільність. У перших двох строфах малюється Пушкіна в природі. В двох других строфах — світ людини. І це, звичайно, не випадковий збіг.

Кавказ, таким чином, дає нам природу геронсоіт для висловлювання поетового «я». На сцені, на авансцені — дволикий Пушкін: один «оставивший людское стадо», через це величньо-спокійний з «царственной

главой»; другий — «среди дѣтей ничтожныхъ мира», де «буйную вольность законы тѣснятъ» и «чуждыя силы его тяготятъ», де розлютований Терек-поет «в враждѣ бесполезной тщетно бьется о грозно нѣмая громады» — невблаганні підпори свого політично-соціального побуту.

Як-же бути з наведеними вище черновими нарисами? Другий — той що його наводить Брюсов, тільки зміцнює висловлене твердження. Що-ж до першого, то його в тій частині, де говориться про розлютований Кавказ, відкидає й сам поет, як органічно не зв'язаний з усією концепцією Кавказу та його ідеєю. Про це свідчить і тенденція різних «варіантів» віршу, що його розглядається, — вона єсть у Брюсова (ст. 301).

Таким чином, Кавказъ, як рівнобіжний довід на те, що й в Обвалѣ можливий символ боротьби розлютованого Кавказу з російським урядовим військом у герці між Обвалом та Терекком, — навряд чи має під собою будь-яку підпору. Ба й сам Пушкін уважав за цілком природню та доцільну перемогу Росії над Кавказом, але іншими засобами, про що ми вже були казали вище.

Ceterum censeo Carthago delenda sit, говорив колись сліпий Катон у римському сенаті. Знову й знову хочеться підкреслити, що в Обвалѣ поет, використовуючи матеріал з царини кавказької природи, вивів на сцену свої особисті переживання. Ці переживання склались наслідком економічної, соціальної та політичної ситуації, особливо несприятливої за-для розвитку вільнолюбного таланту Пушкіна. Процес творчості над Обваломъ не був епічний, що вже занотовувалося, а безумовно ліричний. Природа, та ще така психологічно й тоді просторово близька, як кавказька, дала поетові низку явищ, яких він метафоризував, влив свою душу в споріднені з ним явища, поставив їх, як загальне тло, й утворив струнку, яскраву, повну поетичної ілюзорності позірну картину природи. Фактично природа ця тільки тло. На сцені — Пушкін. Але попереду зупинимось на моментах, що йшли побіч з творенням Обвала, Кавказа та Монастыря на Казбекѣ. Мова мовиться про три твори Пушкіна, бо вони органічно зв'язані поміж собою й становлять своєрідну трилогію, мавши тільки розміщення в трохи іншому порядку, а не в хронологічній послідовності їхнього з'явлення в світ. Пушкін у третій частині своїх віршів, виданих р. 1832, розміщує їх так: Кавказъ, Обвалъ, Монастырь на Казбекѣ.

Що-ж викликало до життя трое оцих творів, споріднених своїм настроєм?

Пушкін з дієвої армії на Кавказі приїхав до Москви. Там у горах, під впливом нових вражін та інтересів сьогоденного дня, він був порівнюючи вільний: його не дратували матеріальні незручності столичного життя, не було Бенкендорфовських утисків у формі імперативно «дружніх» порад, не стісняли москвовські салони та петербурзькі балі. Але як тільки Пушкін покинув Кавказ та з'явивсь у Москві (близько 20 вересня р. 1829, Лер-

нерт, Труды и дни), його знову спіткала стара педоля. Вона, по вільному кавказькому житті, здавалася особливо тяжка й безумовно викликала в поета глибокі сумні переживання. Приниженість од боргів, розхитане господарство, зневажливий тон можновладників з великих поміщиків, які ще не відчували кризи, що насувалася на них, холодний прийом (там-же) у Гончарових, цензурні причепки в зв'язку з рукописом Бориса Годунова, — усе це не могло пройти безслідно для Пушкіна. Йому знову хочеться одійти від цього життєвого дріб'язку, або, принаймні, хоч на якусь часинку забути за нього.

На допомогу поетові приходить постійна його супутниця, особливо в недовлі життєвій, рима, що її благодатну роль підчас сумних своїх переживаннів, поет відчув того самого року.

Твой привычный милый лепетъ
Усмирять сердечный трепетъ,
Усыплялъ мою печаль,
Ты ласкала, ты манила,
И отъ мира уводила
Въ очарованную даль.

(Вірш «Рифма»).

Ця «очарованная даль» у вересні й жовтні була близька Пушкінові: вражіння від Кавказу, його природи були свіжі й психологічно близькі поетовій душі, бо на вишинах її немає людини, немає «людского стада», яке конче треба підганяти «Ювеналовымъ бичемъ». Ця «очарованная даль» сполучалася з настроєм Пушкіна й була для його зображення тільки за символ. Кавказ — протиставлення двох світів: один велично-спокійний світ Пушкіна, другий — світ, де натовп плює на поетів вітар, і поет даремно бореться проти ворожих йому стихій. Цю боротьбу зображено в Обвалѣ. Поет, подібно до Терека, веде бій з ворожою стихією, його принижено: йому доводиться жити — текти під залізною п'ятою державного та суспільного механізму. Але, змагаючись з цими умовами, його творчість розбиває кайдани:

Услышишь судъ глупца и смѣхъ толпы холодной.
Но ты останься твердъ, спокоенъ и угрюмъ,
Ты царь: живи одинъ дорогою свободной.
Иди, куда влечетъ тебя свободный умъ!

Поет у своїй творчості вільний. Тому, в наслідок герцю поміж Обвалом і Тереком останній знову вільний: обвалу немає — натомість летить Еол, до якого Пушкін так любив прирівнювати творче надхнення поетове.

Але Пушкін чудово знав, що поет, психофізіологічна одиниця, змушена жити серед індивідів такого самого роду, але тільки з іншою соціальною, а тому й психічною конструкцією; забуття можливе тільки тимчасове, на-

приклад, у Малінніках у родині Вульфів, де Пушкін і був у період творення Обвалу. Пушкін чудово знав, що близьке завтра готує принади цієї боротьби, принади підневільного становища в суспільстві. От через що поет часом хотів-би зовсім одійти від світу й, нарешті, зазнати благодатного спокою. Він пише (Монастырь на Казбекѣ):

Высоко надъ семьею горъ,
Казбекъ, твой царственный шатеръ
Сіяетъ вѣчными лучами.
Твой монастырь за облаками,
Какъ въ небѣ рѣющій ковчегъ,
Царитъ, чуть видный, подъ горами.
Далекій вождедѣнный брегъ,
Туда бѣ, сказавъ прости ущелью,
Подняться къ вольной вышинѣ,
Туда бѣ, въ безоблачную келью,
Въ сосѣдство Бога скрыться мнѣ...

Кавказь — двоїсте життя поетове. Обвалъ — боротьба його з суспільством. Монастырь на Казбекѣ — змагання відійти від суспільства. Названі глибоко ліричні твори стають, таким чином, свсерідну трилогію, що тільки на її тлі й можна аналізувати Обвалъ.

Тепер переходимо до нього. Обвалъ відбиває низку боляче тяжких переживаннів Пушкіна, які частенько відвідували його в звязку з життєвою недолею — вічною поетовою супутницею. Від неї він не міг сховатись і в Малінніках, маєтку Вульфів, де любив гостювати часом довгенько (р. 1828 більш як місяць; єсть листи Пушкінові з Малінніків за період од ²⁷/х до ²⁶/хІ, Листування, т. II, ст. 79-81). Року 1829 в-осени приїхав туди поет ¹⁴/х, від'їхав ⁵/хІ. Про день приїзду можна судити з його листа до Вульфа, там-же ¹⁰/хІ. Пушкін уже в Петербурзі писав Бенкендорфові (ib. 98), відповідаючи на його листа з Петербурга до Москви з ¹⁴/х. Лист цей не застав Пушкіна там і звичайно був надісланий назад, де його й здобув адресат. Знавши звичку Пушкінову відповідати Бенкендорфові другого-ж-таки дня, можна припустити, що він приїхав до Петербургу числа 6-9 листопаду. Пушкін за зазначений період з цих маєтків нікуди не від'їздив, а тим більш до Болдіна, звідти дуже далекого. За це говорять дати. В звязку з цим конче треба внести поправки й додатки до «Труды и дни» Лернера й виправити помилку Брюсова (Пушкинъ, 302), який зовсім безпідставно заявляє, що Обвалъ було створено в Болдіні. Написано твір, що його розглядаємо, 29-30 жовтня року 1829. Тут у цьому маєтку, так само як і в суміжних з ним Берневі, Павловському, що утворюють з першим ніби єдину родину, близьку й рідну для Пушкіна, яка давала йому «вдали отъ суетнаго свѣта» відпочинок, ці переживання все-таки мали й ґрунт під собою, а люди й привід, особливо в-осени року 1829..

Малюнок «Зима. Что дѣлать намъ въ деревнѣ» написаний 2 листопаду, створено, безумовно, в Малінніках — Бернові, а не в Петербурзі, як каже Брюсов. Пушкін до Петербургу приїхав числа 6.⁹/І. Живши в цих шляхетських кублах, Пушкін не завсіди міг сказати, «куда какъ весело» або «какъ жизнь, о Боже мой, становится полна». Він малював, днів двоє по тому як було створено «Обвалъ», й інші боки цього сільського життя, й себе на їхньому тлі.

... Вотъ вечеръ: вьюга воетъ,
Свѣча темно горитъ; стѣснясь, сердце ноетъ;
По каплѣ, медленно глотаю скуки ядъ,
Читатъ хочу; глаза надъ буквами скользятъ,
А мысли далеко... Я книгу закрываю;
Беру перо, сижу; насильно вырываю
У музы дремлющей несвязныя слова.
Ко звуку звукъ нейдетъ... Теряю всѣ права
Надъ рифмой, надъ моей прислужницею странной:
Стихъ вяло тянется, холодной и туманной.
Усталый, съ лирою я прекращаю споръ,
Иду въ гостинную, тамъ слышу разговоръ
О близкихъ выборахъ, о сахарномъ заводѣ;
Хозяйка хмурится въ подобіе погодъ,
Стальными спицами проворно шевеля,
Иль про червонного гадаетъ короля.
Тоска. Такъ день за днемъ идетъ въ уединеньи.

В ці моменти сільського життя зажурений поет, підпадаючи загальному настроєві, в думці був по-за цим життям; невеселі образи — плоди дум одне по одному відвідували його й боляче відбивались на його переживаннях. Про це свідчить і сам поет у допіру наведеному уривку. «А мысли далеко», каже він, а трьома рядками вище: «стѣснясь сердце поетъ».

Що-ж змушувало боліти поетове серце? Дати відповідь на це питання — це значить виявити мотиви написаного, звичайно, за таких переживаннів, твору Обвалъ. Адже Обвалъ писалося там-же, де й «Зима» й мало не одночасово — їх розділяє якихось двоє-трое днів. Де-ж тоді були далекі думки Пушкіна, що змушували боліти його серце? Що турбувало? Що хвилювало поета? Дати повну відповідь на ці питання це річ неможлива, бо про даний період (осінь року 1829) Пушкінового життя є надто вже мало документів. Тимчасом їх досить, щоб накреслити ці питання та підійти до їхнього розв'язання. Докучливі думки, в різних комбінаціях, що з'являються на сцену, свідомости в схвилюваній поетовій душі, зводилися до таких явищ, порядок переліку яких не говорить, звичайно, про таку саму послідовність їхню в уявленнях Пушкіна: думки про шлюб, розхитане господарство та борги, про невдачу цензурну (тоб-то й фінансову), в зв'язку з Борисом Годуновим, про урядове опікування над творчістю, про відношення суспільства та

журнальної критики до поета та його художніх творів. Усі ці думки, одна за одну чіпляючись, мучили поета.

Ось факти: Пушкінові дозволено було сподіватись сприятливого кінця його сватання на Гончаровій, про що свідчить поетів лист до Н. М. Гончарової з 1 травня р. 1829 (Листування, т. II, ст. 92-93). Приїхавши-ж Пушкін з Кавказу до Москви, зустрів дуже холодний прийом у родині майбутньої дружини; це Олександр Сергійович занотовує в листі до Н. М. Гончарової в половині квітня р. 1830 (Листування, II, ст. 130-31). Вражіння від цього прийому довго не могло зійти з поетової пам'яті: три місяці по цьому, намагаючись знову покинути батьківщину (7 січня р. 1830), Пушкін просить дозволу їхати з посольством до Китаю (Лернеръ, 203-3) і пише в елегічному уривку (елегічний уривок з 22 грудня р. 1829):

Поѣдемъ, я готовъ, куда бы вы, друзья,
Куда бъ не вздумали, готовъ за вами я
Повсюду слѣдовать, надменной убѣгая . . .
. но, друзья,
Скажите: въ странствіяхъ умретъ ли страсть моя,
Забуду ль гордую мучительную дѣву.

А в Малінніках вражіння про цю зустріч було ще живіше в пам'яті й, звичайно, спогад про ню боляче відгукувався в серці Пушкіна.

Що-ж викликало холодний прийом? Вороже відношення Наталі Миколаєвни? Ні; зовсім инші міркування. Про них говорить Пушкін у своєму листі до Бейкендорфа з 16 квітня р. 1830 (Листування, т. II, ст. 133-4): матеріальна незабезпеченість поетова та політична його неблагонадійність, чого не могли вибачити Пушкінові люди з иншого табору, иншого соціального сточення.

Таким чином, думки про холодний прийом, про сватання викликають до життя два инших болючих питання: матеріальне становище поетове та урядово-громадянська опіка над ним. Розмова про близькі вибори, про цукроварню в маєтку Вульфів тільки поглиблювала настирливі переживання Пушкіна, в зв'язку з його господарчими утрудненнями.

Не дурно він говорив у таких випадках: «тоска». Але вигук—вигуком. Практично-ж не раз доводилося замислюватись, як виїти з важкого матеріального становища збіднілого шляхтича; господарювати він не міг, не вмів і не хотів. Звичайно, що думки зосереджувалися на тому, щоб придбати кошти, видавши свої твори. Тоді він видає свої «Стихотворенія», друкується в журналах та альманахах, клопочеться перед царем про дозвіл видати Бориса Годунова, що могло-б дати Пушкінові суму як на той час поважну. Зібрати недоїмки — ось мета його приїзду в Старицький повіт (лист до Вульфа з 16 жовтня р. 29, Листування, 96), та очевидно це не давало бажаних наслідків. За кілька день по приїзді до Петербургу Пушкін пише до І. А. Яковлева: «Тяжко мені бути перед тобою винним, тяжко й просити виба-

чити, тим більш, що знаю твою delicacy of gentleman. Ти їдеш цими днями, а я ще весь у боргах. Дебітори мені не платять... В усякому разі *ти перший* здобудеш свої гроші... поки-що я на мілізні й дряпаюсь (лист до І. А. Яковлева, Листування 100, курсив мій, А. М.). «*Ти перший*», а других, третіх, п'ятих, десятих, звичайно, у Пушкіна була сила-силенна, особливо картярських, про це свідчить і наведений лист, де повідомляється про двадцятитисячний програш. Гра Пушкінова заводила його в залежне становище. Булгарін навіть міг сміливо запевняти, що поетову мандрівку влаштували грачі, в котрих він був у лабетах. «Йому, мабуть, обіцяють золоті гори на Кавказі, а коли побачать гроші або поему, то виграють та й годі». «Булгаринъ Бенкендорфу. Сухомлиновъ, Изслѣдованіе, т. II, ст. 214». Наведені факти зайвий раз свідчать про залежне матеріальне становище поета; що його, безпорадного в комерційних операціях, не раз доводило до розпачу.

Плани Пушкінові видати «Бориса Годунова» в цей період розбиваються. «Борис Годунов», якого відправлено було Бенкендорфові ще в листопаді р. 1826, не здобував дозволу друкуватись щось близько трьох з половиною років (закінчено «Бориса Годунова» в жовтні р. 1825; Лернеръ, 126), надіслав його Пушкін Бенкендорфові 29/І 1826 (Л., 144), здобув 9/ХІІ (146). Знову рукопис представив Бенкендорфові Плетньов 20 липня р. 1829 (192). Вимагалось справки про попередню доповідь 22 серпня (195). В-осени року 1826 питання про надрукування знову ставилося в уряді й здобуло розв'язання негативне. Це наводило поета на сумні думки в зв'язку з фінансовими утрудненнями та з опікою над його творчістю.

Думки про вишукування коштів не могли, таким чином, не турбувати Пушкіна, особливо в період, що його студіємо. Тяжке фінансове становище було тісно зв'язане з урядовою опікою не тільки над його творами (при всьому тому треба мати на увазі й мету, з якою поет приїхав у Старицький повіт [лист до Вульфа з 16/х] — зібрати недоїмки, що завсіди нагадувало про розхитане його господарство), але й над поетовою творчістю, про це свідчить низка листів. Наведемо конче потрібні цитати з двох: Бенкендорф 12 липня р. 1827 в листі до царя каже про Пушкіна: «З нього таки чималий гульвіса, але коли пощастить справити його, то це буде корисно». Цієї таємниці урядового піклування не міг не викрити розумний і проникливий поет. Таке піклування тяжко переносити йому, з ним він бореться за волю своєї творчості, про що говорять і вірші («Поэту», «Поэтъ идетъ» та низка інших) і листи (Листування, т. II, 133) Пушкіна. Все це змушує поета відходити в царство символів, щоб вільно висловлювати свої думки («Пѣснь о Вѣщемъ Олегѣ»). Цей гніт мучив вільнолюбного поета безумовно і в Малінниках. Ще болячіше відбивався на духовній особі поета поліцейський догляд за ним: у листі до Бенкендорфа з 16 квітня року 1830 він просить припинити цей догляд, на що здобуває холодну

відповідь: догляд і не встановлювалося (лист Бенкендорфа з 28 квітня року 1830, Листування).

По урядовій опіці пішла опіка «свѣта», яка в основі своїй мала, по-перше, погляд на Пушкіна з боку ще міцної економічно та ідеологічно шляхти, яка ставилася до поета з образливою поблажливістю, а по-друге, погляд преси, спорідненої з цією шляхтою, особливо можновладним шаром її. На чолі цієї преси стояв Булгарін — один з найяскравіших представників тих надхненних «критиків» Пушкіна, що вказували шляхи його генієві. Приїхавши Пушкін на Кавказ, одразу ж помітив це. В первісній редакції передмови до «Путешествія» поет признається: «В газеті (політичній) вилаяли мене не жартома за те, що повернувшись я видрукував вірша, який не відноситься до захоплення Арзеруму»... В одному з своїх віршів («Поэтъ идетъ») поет так змальовує взаємини між своїми керівниками та собою:

Куда? Куда?
Дорога здѣсь! Ступай сюда!
Напрасный трудъ — поэтъ не внемлетъ.
Идетъ, куда его влекутъ
Мечты свободныя.
Таковъ поэтъ. Какъ Аквилонъ,
Что хочетъ, то уноситъ онъ.

«Дорога здѣсь, ступай сюда» — не могла не мислити так само Гончарова, що жила поглядами своєї класи. Як свідчить лист Пушкінів до Бенкендорфа з проханням клопотатись перед царем про дозвіл йому, Пушкінові, одружитись, Гончарова теж була незадоволена з поетової творчости. Поет через це особливо страждав, бо таке відношення до його творів та погляд «общества» на них оддаляли надію на сприятливий кінець сватання Пушкіна.

Нарешті, критика. Вона часом так надокучала поетові, що йому доводилося думати про заступництво з боку «властей прѣдержажихъ»; про це може свідчити хоч-би лист Пушкінів до І. М. Снегірьова: «Дуже прошу пояснити, чому саме не пропускаєте ви примітку, доставлену мною до М. Телеграфу. Мені дуже треба, щоб її було видрукувано, й коли буде відмовлено, я буду змушений звернутись до вищого начальства із скаргою, на небезсторонне відношення невідомо до кого» (Листування, 90-92).

Це було в квітні року 29-го. В-осени, коли поет повернув з Кавказу, критика теж негостинно зустріла його. «Ще у Владикавказі в Пушкіна на столі», каже Пушкін, «знайшов я російські журнали. Перша стаття, що кинулася мені на очі, саме розглядала один з моїх творів (мова мовиться про «Полтаву». VI. 688. Вѣстн. Евр. 1829, 16 і 9). В ній лаяли мене й мої вірші» (II. VI. 520). В жовтневому листі до Плетньова, в звязку з «Полтавою», Пушкін повідомляє: «Критики, з усією важністю, закидають мені

необґрунтований погляд на шведського короля»; далі поет доводить цілковиту хибність таких критичних міркувань.

Напевно можна сказати, що в моменти суму в Малінніках саме ці питання особливо різко повставали перед Пушкіним і змушували боліти його серце. Вони викликали окремі, вже конкретні, картини, образи, факти, різним способом комбінували їх, але мотиви, що викликали їх з підсвідомої сфери в сферу поетової свідомості, коли не тотожні, то безумовно близькі до вище наведених. Всі ці тяжкі думки «нестроїно», порізнено, часом без ніякого видимого звязку, під тяжку хвилину одвідували поета в Малінніках, гуртувалися, кінець-кінцем, навколо його особи, яку скрізь переслідують. У поета спалахує змагання до волі, він протиставляє своє «я» суспільству, намагається відійти від його важкого деспотизму. Адже-ж у цьому патос творчості Пушкінової в період 29 і дальшого року.

В трицятих роках (Пушкінъ. Ред. Брюсова. «Не дай мнѣ, Богъ, сойти съ ума», ст. 356), в умовах ще незмінених, Пушкін казав:

Когда бѣ оставили меня
На волѣ, какъ бы рѣзко я
Пустился въ темный лѣсъ
И пѣлъ бы въ пламенномъ бреду.
Я забывался бы въ чаду
Нестройныхъ чудныхъ грезъ.
И я бѣ заслушивался волнъ,
И я глядѣлъ бы, счастья полнъ,
В пустыя небеса.
И силенъ, воленъ былъ бы я,
Какъ вихорь, роющій поля,
Ломающій лѣса.

От про цю волю, про свою незалежність од деспотизму суспільства, про незалежність своєї творчості мріяв поет. На цю думку невідмінно наводили його інші думки, подібні до вище зазначених. Зажурене поетове серце за найтяжчого момента цих сумних, але завжди сполучених з протестом, переживань, не могло психофізіологічно не викликати відповідних емоцій, за якими пішло «Лирическое движение» й акт творчості «Обвала». За особливо тяжкого для Пушкіна періоду року 1829 було багато в нього аналогічних переживань, а разом з ними й відповідних актів творчості (невдачі в звязку з сватанням, ускладнення з цензурними утисками та боргами). Через це й тільки через це з вересня року 1829 з-під пера Пушкінового з'являється чимало творів, в яких поет особливо гостро й боляче відчуває свою самотність серед чужої йому обстановки.

Зайвий раз може стати за довід на це й те, як особливо угруповував Пушкін свої вірші. Так, у частині третій своїх віршів поет розміщує їх так: «Кавказъ», «Обваль», «Монастырь на Казбекѣ». А на рік раніше в «Сѣверныхъ Цвѣтахъ»: «Поэту», «Отвѣтъ анониму», «Монастырь на Казбекѣ», уривок

«На холмахъ Грузіи», де говориться про кохання з Гончаровою, «Обвалъ». Таке угруповання, що його викликала, безумовно, психологічна близькість між віршами, як-найкраще вказує на переживання поетові за згаданого періоду. Дане-ж угруповання посередньо відносить «Обвалъ» до розряду глибоколіричних творів. Усі ці творчі акти концентрували в своєму процесі найрізноманітніші явища, що знайшли собі місце в сфері поетичної творчості, звичайно, не механічним шляхом. Усі вони проходили крізь призму узагальнюючого філософського «я» художника та складались у певні образи й відображались в індивідуально-відокремлену, викінчену єдину художню цілість.

Що-ж за філософське «я» було властиве Пушкінові за той період його життя, якого оце розглядаємо? Відповідь: егоцентризм його творчого мислення, цілковита воля, цілковита незалежність його поетичного слова. Це не егоцентризм Лермонтова, не егоцентризм Печориних, де світ до певної міри мав насолоджувати «я» Григорія Олександровича. У Пушкіна вільна як вихор поетична думка й творчість художника. Тут егоцентризм інтелектуальний, протилежно Печоринському — анакреонтичному та епікурейському. Ця воля до вільної творчості, а через це — зненависть до будь-якого деспотизму, що обмежує цю волю та особу поетову, надає особливій привабливості, особливого зачарування поезії великого генія. Експресія, властива творчості його, тільки збільшує це зачарування.

До чого зводиться соціологічна суть згаданої аперцепційної здатності Пушкіна? Вона зросла на ґрунті розладу між поетом та суспільством через причини не раз уже згадані вище. Цей розлад властивий не самому тільки Пушкінові, ба й цілій соціальній категорії з тодішньої інтелігентної великопомісної шляхти, із зрушеною господарчою базою. Різна тільки міра, якою виявляється цей інтелектуальний егоцентризм та напрям його шляхів. Особливо інтенсивна ця філософська концепція в Пушкіна: надто вже безнадійна міра розриву між поетом та суспільством. До того-ж його світогляд у той самий бік скеровував і той французький вплив, що його поет зазнавав з дитинства. Раціоналістична філософія, яка звідти йшла, проповідувала культ особи. Правда, цей культ у різних системах двоївся: з одного боку окремий індивід мусить скеровувати свою самітність на благо людини й благо свого «я» розчинювати в колективному блазі «я» — колективу (антропоцентризм); з другого — проблеми мого блага для мене закон (егоцентризм). Пушкін за даного періоду розладу з суспільством, а також розлад суспільства з ним — особливо тоді, коли змагання й до особистого щастя було мало не домінантою — мимоволі вбирав у себе цю останню індивідуалістичну тенденцію (Пушкінъ, ист. II).

Але протести Пушкінові, що з'являлися у формі різких поетичних виступів, було скеровано проти суспільства, як збіговиська з окремих індивідів, що завдавали утисків його творчо-надхненній особі, але не проти тих суспільних відносин, які тоді панували в житті. Наприкінці двадятих

років ще не були загострені класові протиріччя, особливо в місті, й суспільні взаємини здавалися споконвічними, непорушними, принаймні для тієї соціальної групи шляхти, до якої належав Пушкін. Через це в його поезії, зокрема в «Обвалѣ», протест має не соціальний, а тільки індивідуальний характер, протести — проти деспотизму й за волю думки-слова.

Ось така призма, що крізь неї заломлюються різні аперцепції та думки поета — Пушкіна; ось такий фокус, що в ньому концентруються його настрої й виявляються творчі досягнення.

Таким чином мотиви, що стали за канву для «Обвала», можна вважати за встановлені. Встановима також й аперцепційна здатність Пушкіна, символ віри його. Не можна встановити тільки таємницю творчості: як сполучалися глибоко ліричні переживання поетові з відповідним епізодом з життя кавказької природи, відомим з мандрівки до Арзеруму. Щоб сягати вглиб цієї таємниці, немає досить признань-свідочств, і хиткі ще методи наукових психологічних дослідів. Проте, необхідно завважити, що спосіб символізувати природні явища був не тільки досить відомий Пушкінові (взяти-б хоча озерну школу шотландських поетів, у поезії яких Кесвікське озеро було тільки зовнішнім виразом для глибин свого світоспізнання, що зачаровувало й Пушкіна — досить згадати як любив він Вортсворта), ба й властивий великому поетові. Досить указати на «Пѣснь о Вѣщѣмъ Олегѣ» — це уявлювана розмова автора пісні з імператором. «Монастырь на Казбекѣ» й особливо «Кавказъ», з чорновими матеріалами до нього, дають ще більшу змогу стверджувати, що поет використовував картини природи, щоб висловлювати найглибші бажання свої. До того-ж, за періоду, коли писалось «Обвалѣ», ще свіжі були враження від суворої й могутньої природи Кавказу, куди Пушкін під цей час посилав свого Онегіна мандрувати.

Образи «Обвалу» трапляються й у низці інших творів: Терек завсіди «свирѣпый», «злой», «шумный», завсіди під утисками ворогів — «нѣмыхъ громадъ», «тюремныхъ» скель, проти яких провадить він боротьбу, далеко не завсіди з однаковим успіхом. Ці символи при аналогічній властивості творчої напівсвідомості здобували більшу тривкість і стали за матеріал до асоціацій переживань поета з епізодами кавказької природи, з її дивовижним багатством на чуттєві враження, та до співзвуччів у настрої поета. Не можна думати, що Пушкін до ідеї підбирав образи з цієї природи, навмисне символізуючи їх: зміст і форма, ідея й картини повстають у творчому уявленні, звичайно, одночасово.

А втім символізм «Обвала» таки не витримано, як то було в «Пѣснь о Вѣщѣмъ Олегѣ». В нього доволіно вривається особистий елемент, що виявляє себе не тільки у тоні всього твору, але й у фактах мови, про що свідчить усенька третя строфа.

Порівнюючи зазначені дані про суб'єктивність «Обвала» з тим, що говорилося, щоб ствердити ліризм при аналізі прихильників тільки описової

поезії та алегоричності боротьби завойованого Кавказу з російськими переможцями, можна зробити висновок: ідея даного твору—боротьба вільної стихії (читай: вільної поетичної творчості) з тимчасовими перешкодами, в яких домагання людей відіграють не аби-яку роль. Внаслідок цього герцю стихія стає знову вільна й за суперника їй може стати тільки Еол, що до нього Пушкін звичайно прирівнює своє творче «я». Отака загальна концепція твору. Отже тільки про неї й доводиться говорити. Вбачати якусь символіку в окремих словах, а потім у рядку по рядку це була-б велика помилка. Конче треба занотувати тільки загальну концепційну суть та розкрити її.

Щоб ствердити дане тут розуміння, можна притягти й дані з мови «Обвала». Навіть коли побіжно читати його, впадає в око велика сила слов'янізмів: брега, могущий, влекся, ревь (а не рёвь) (Будде, Опытъ грамматики языка Пушкина, ч. I, ст. 23). Всі вони вкупі з іншими фонетичними даними (алітераціями) дають величній тон твору, який нагадує вірші: Пророкъ, Поэтъ, Поэту. Конче треба заважити, що наприкінці 20-х років Пушкін уже витворив свою літературну мову. Під цей час його реформаторська натура зовсім звільнилась од вимови з високопарним одтінком, що Пушкін робив цілком свідомо, як то знати з редакції твору, якого розглядаємо.

Своїм тоном та слововжитком даний вірш за періоду, що його розглядається, безумовно середній з «Монастыремъ на Казбекѣ», «Кавказомъ», «Въ часы забавъ», «К...» (сонет), «Поэту», «Отвѣтомъ анониму»; це вже багато говорить за відповідну символічність «Обвала», зайвий раз стверджує тлумачіння його, подане вгорі.

* * *

Раніше було зазначено, як з порізнених явищ зорнішнього оточення й, звичайно, внутрішнього світу поета поволі складались у його творчому запалі де-далі все визначеніші образи, що кінець-кінцем зливались в індивідуально-відокремлену, викинчену й ясно визначену художню цілість. Але цю останню визначає не тільки асоціація двох вище зазначених явищ. Не меншу роль у витворюванні даної художньої цілості відіграє ще третій елемент, органічно злитий з першими й від них невіддільний, це стиль твору, що, безумовно, являє собою частину його змісту. Різні хімічні елементи твору допомагають одне одному здійснювати завдання цілого. Стиль має, головним чином, завдання емоціональне—співзвуччя настроїв художника. Але через те, що це співзвуччя буває далеко не рівномірне протягом усього твору, то річ цілком природня, що художня єдність цілого припускає й єдність окремих частин його—в данім разі не тільки строф, ба й окремих віршів Обвала.

Ця художня єдність, невіддільна від змісту твору, в загальному й цілому, виявляється вкупі з ним. Проте, поет далеко не відразу охоплює цю

цільність твору. Він, по першому нарисі, працює й далі над своїм віршем, щоб дійти більшої художньої єдності, більшої гармонізації чуттєвих форм з ідеєю твору. З'являються варіанти, окремі редакції, що свідчать про свідому роботу художника над своєю творчістю.

Таку картину спостерегаємо й в Обвалѣ Пушкіна.

Єсть, окрім оригіналу (з ним я познайомився завдяки ласковості М. К. Козьміна, одного з редакторів академічного видання творів Пушкіна. За дозволом М. К. тут наводиться й копію з оригіналу, яку призначено для 7-го тому творів поета, що готується до друку), який має іноді до трьох редакцій окремих віршів, редакція трохи різниться від оригіналу — «Сѣверныхъ Цвѣтовъ» («Сѣв. Цв.» 1831 рік), а потім виданої поетом року 1832 третьої частини своїх віршів. Усі ці редакції дають змогу спостережати роботу художника над Обваломъ, з метою надати останньому більше гармонійності, більше поетичної цілості, а разом з тим більше конче потрібної емоційності, яка надає поетичної ілюзорності віршові й нез'ясованої чарівної привабливості. Не дурно-ж протягом мало не віку даний твір Пушкінів не перестає бути найпрекраснішим з прекрасних.

Обваль (avalanche)

(мрачныя)

Дробясь о (хладныя) хладныя скалы,
Шумять и пѣняются валы

кричатъ

И надо мной (парятъ) орлы

И роищеть боръ

блещутъ

И (дремлютъ) средъ волнистой мглы

Вершины горъ 94

(Оттоль) Оттоль разъ (оттоль)

Сорвался (нѣкогда) обваль

И съ тяжкимъ грохотомъ упаль

всю (здѣсь) тѣснину

И (онъ) (ущелье) между скалъ

Загородилъ

И Терека могущій валъ

Остановилъ

Вдругъ истошась и присмирѣвъ

О Терекъ, ты прервалъ свой ревъ

прибѣжа —

Понесся въ Каспій присмирѣвъ

заднихъ

упорный Но волнъ (отставшій) дикий гнѣвъ

Прошибъ снѣга

(Ты) Ты и) затопилъ освирѣпѣвъ

свои берега).

Прорванный
 И долго (сніговой) обвалъ
 Неталой грудю лежалъ
 И Терекъ злой подъ нимъ бѣжалъ
 И пылью водъ
 шал
 И мутной пѣной оро (ж)
 Ледяной сводъ
 путь по немъ широкій
 И (по обвалу) (путникъ) шолъ
 скакалъ
 И (мчался) конь и влекся волъ
 И своего верблюда велъ
 Степной купецъ
 Теперь (лишь) (ход) ходитъ лишь
 Гдѣ нынѣ — Эолъ
 Небесъ жилецъ
 30.

Ось такий автограф. Хтось поставив олівцем ліворуч угорі число 1829, що показує рік, коли був написаний вірш, а червоним атраментом 94, випадково, звичайно, проти віршу «Вершини горъ». Дане число є помітка жандарської управи на паперах, що лишилися по смерті Пушкіна. Автограф на сірій чвертці звичайного на той час паперу, з рясними водяними паралельними лініями згори донизу та з рідкими поперечними.

На перший погляд впадають в око два факти: єсть инший заголовок, якого поставлено по слові «Обвалъ» у малих дужках і не відділено від першого ніяким знаком; через це він і починається з малої літери: avalanche.

Другий, що впадає в око, факт говорить про два моменти в творчій праці. Момент перший — тон початкових строф; за ними поет поставив значка, рівного рисці, який закінчує роботу, й число «29 ок», що показує на час, коли було написано дану частину «Обвала». Її уміщено на лицевому боці чвертки. На другім боці йдуть дві останні строфи з віньєткою-закінченням, що скидається на тричі повторену згори вниз велику літеру «З», посередині пересічену рискою, а трохи збоку цифра «30», що говорить про закінчення віршу. Тому його й відносять до 29-30 жовтня (Див. «Труды и дни»).

Цікаво відзначити, що перший акт творчості являє собою закінчене ціле: Терек знову вільний. Дві дальші строфи говорять уже про инше, говорять, як то побачимо в дальшому викладі, з меншою експресією, про тимчасову, порівнюючи невелику, затримку в прудкому русі Терека, — про крижане склепіння, що, звичайно, спало на пам'ять поетові з його щоденника — «Путешествія в Арзерумъ».

Крім названого автографу, був ще й інший — відомий з друкованого тексту «Обвала» в Сѣверныхъ Цвѣтахъ за рік 1831. Цей другий автограф мало в чому відрізняється від першого. В ньому передусім бракує avalanche. Далі, замість хладныхъ скалы з'явилися мрачные скалы, замість мутной пѣной — шумной пѣной, замість ледяной сводъ ледяной сводъ, замість шелъ — шолъ, і, нарешті, передостанній вірш оригіналу, обробку якого було не закінчено, Теперь (лишь) (здѣсь) (там) (ходъ) ходить лишь Эоль, здобув форму: гдѣ нынѣ мчится лишь Эоль.

Редакція року 1832 мало не зовсім тотожна з редакцією «Сѣверныхъ Цвѣтовъ». Тут тільки відновлено такі форми оригіналу: шолъ-шелъ, велъ. Брак «трема» над «е» в Альманаху, проте, можна віднести на рахунок коректора, який додержувався звичайної тоді транскрипції, що відбивала на собі властиву деяким шарам суспільства вимову в таких фонетичних умовах звука «е», під впливом давньої російської та церковно-слов'янської мов.

Що-ж до розділових знаків, то в оригіналі, за рідким хіба винятком, їх бракує. В Альманасі перед злучником «и», що з'єднує низку самостійних речень, їх немає (може й не з Пушкінової вини); в редакції року 1832 зазначені протилежності поставлено.

Порівняння оригіналу з пізнішою редакцією не дає ніяких нових даних. Воно говорить тільки про не цілком викінчену редакцію оригіналу. Вей п'ять картин даного твору виражено яскравими, дуже характерними мазочками, причому число цих останніх доведено до мінімуму. Не можна жаден штрих, жадне слово викинути й замінити на інше, не порушивши художню цільність усього твору. Коли порівнювати редакції, можна помітити пильну роботу самого автора над віршем. Художній механізм останнього приковує до себе увагу читача й утворює певне враження мужності, навіть суворости, що, звичайно, гармонує й з унутрішньою формою твору.

Цю гармонію збільшує й звуковий бік останнього й самий ритм його. Перевага в акустичному відношенні твердих голосових, особливо там, де змальовується дикий і бурхливий природу; з'явлення чергувань у звуках, що утрудняють швидкість вимови — л:р:в (29:30:27) — 86 на 198 шелестів, себ-то 3:7; велике число алітерацій шелестів — 65 у 240 стопах; однотонні чоловічі рими; перевага закритих складів, особливо наприкінці віршу; то прискорений, то тихий темп ритму, — все це досить яскраво змальовує похмуру картину з суворі природи Кавказу. Кожну викінчену картину цієї природи, однорідну цінністю своєю з іншими, висловлюється й однаковим числом віршів й однаковою будовою їх у строфі: 8:8:8:4:8:4, причому кожна строфа має в собі зовсім самостійний ритмо-синтаксичний період. Це й зрозуміло, бо вона являє собою окрему цілну картину, з певним унутрішнім та зовнішнім колоритом. Однаковий тип рим говорить про те, що окремі картини тісно зв'язано між собою.

кіна — Євген Федорович Будде робить такий висновок (Будде, Опыт грамматики языка Пушкина, ч. I, ст. 107-108): «Пушкін у словах з плавким сполученням викрив нахил зберегати наголоси назив. відмінку однини у всіх формах обох чисел, причому наголос на пні буває в Пушкіна в таких словах завжди можливий: навіть і в тих випадках, де він у назив. в. однини стояв на закінченні». Такий висновок професор засновує на низці численних даних.

Строфа друга що-до своєї будови та гармонії цієї будови із змістом її ще характерніша. Тут відділення величезної снігової брили від гірської верховини зображено слівцем *оттоль*, що при вимові потребує особливої енергії за-для того, щоб відділити *т* у наголошеному складі від *т* у складі ненаголошеному: *от-толь*. Така вимова нагадує про ту енергію, завдяки якій відділилась, ніби відштовхнулась, снігова брила від рідної їй верховини на одному з кавказьких кряжів. Вірш Пушкінів спочатку бренів так: Сорвался нѣкогда обвалѣ, потім він, замість нѣкогда, вставляє *разъ*; далі поет вставляє посеред віршу *оттоль*, закреслює його й переносить на початок віршу, знову закреслює й нарешті відновлює його як початкове слово у вірші; раніш-же початковим було сорвался, про що свідчить велика літера в чернетці. Весь цей вірш, з правильною алітерацією на *л* та *р* — *л: р: л: р: л*, причому склади з звуком *л* наголошені з його середньою й останньою наголошеною стопою — *валѣ: сорвался обвалѣ*, з його перевагою твердого асовансу (6:2); з браком різкості у вимові звуків — ніби домальовує картину початкового повільного відділення обвалу від незмірного снігового простору.

Далі йде падання. Його характеризує різкий гуркіт, чому відповідає у вірші накопичення шелестівск (13:8), а хуткість діяння відображають порихій та ямб. Наслідки падання — тіснину запружено й бурхливу течію «могущего» Терека зупинено. Вірші чотирьохстопні, при восьмистопних інших, і порихії як-найкраще свідчать про моментальність у результаті обвалу: *загородилѣ, остановилѣ*. Брак логічних павз серед віршів збільшує це враження. Фонетична концепція не відразу далася поетові й у третьому вірші даної строфи. И онѣ ущелѣ между скалѣ — писав спочатку Пушкін. Далі поет закреслював онѣ, надписуючи тут: и здѣсь ущелѣ между скалѣ. Така фонетична концепція не відповідала змістові, тому в поета йде дальша обробка віршу, в наслідку якої й повстає: и всю тѣснину между скалѣ, де замість свистячих алітерацій придувні.

Цікаво ще заважити, що в усіх редакціях вал Терека названо *могущимѣ*, словом, що зрідка трапляється в Пушкіна; звичайно — *могучій*. Але перше звичайно сполучується з силою, незалежною, творчою особою, визначним борцем — реформатором: Къ морю — Байронѣ, Братѣя Разбойники — старший з них, Полтава — Петро.

Строфа третя. Терек ніби виснажив свій гнів й ущух. Треба завважити, що цей вірш Пушкін вставив пізніше — між рядків. Онъ прервалъ свой ревъ. Далі поетъ, очевидячки, мав на думці направити вщухлого Терека спокійно нести свої води в Каспій; про це свідчить і дальший вірш автографу.

Але дане явище не відповідало художній правді всього твору й перед усім настроєві поетовому. Він рішуче, «жирно» закреслює цей вірш. І непорушна енергія невгамовних хвиль розлютованого Терека не мириться з обвалом. Почався герць. Не легко далася перемога вільній річній стихії, та й перемога, як то знати з дальшої строфи, не була цілковита. Затяжність боротьби передається низкою павз, перевагою ямбу, накопиченням шелестівок; енергія хвиль — частим *p* та відповідною алітерацією. Затяжність борсьтби наче відбилася й на поеті: йому не відразу дався цей вірш. Ось його варіації в автографі: Но волнъ оставшихъ дикій гнѣвъ — Но заднихъ волнъ дикій гнев — упорный (приписка ліворуч од віршу, навскоси, як і результат: но заднихъ волнъ упорный гнѣвъ, хоч дикій і не закреслено в автографі).

Вірш, що малює бурхливу лютість Терека, по прориві снігової стіни, має два ямби з останнім наголошеним, що вказує на ту хуткість, з якою, вирвавшись з-під обвалу, Терек у своєму вільно-гнівному русі залляв свої береги. Короткі вірші, не маючи на собі перохіїв, відзначаючись консонансом, що не утруднює вимови, свідчать про скорість Терекової течії. За це говорить також і те, що довгість голосових у цих чотирьохстопних віршах, чергуючи з короткими, не дає, коли вимовляти вірш, вражіння короткості, моментальності, як то ми бачимо вгорі. Та й накопичення шелестівок (7:4; 5:4), особливо у вірші прошибъ снѣга, не дозволяє вимовити його хутко, а в наведених угорі зустрічаємо протилежне явище.

До певної міри дисонансом уданій естрофі брешуть ревъ, римуючись з гнѣвъ. Це може здаватись як уступка часові та звичаєві певного суспільства, звичаєві, проти якого повставала реформаторська натура художника

Будде, Опытъ грамматики языка Пушкина, ч. I, ст. 23). Але треба рахуватись із тим, що наприкінці 20-х років поет звільнився від цього звичаю й, навпаки, сам диктував літературі свою Пушкінську мову. Тому доводиться вжиток ревъ уважати за цілком свідомий, що гармонує з усією лексичною структурою твору.

Тут треба занотувати роботу Пушкіна над двома останніми віршами, що тоном своїм наближаються до другого: «О Терекъ, ты»... Ось процес поетової творчости: Ты, потім це слово закреслено й підписано и заточилъ о свирѣпѣвъ. Далі Пушкін відновлює персоніфікуюче Ты, закреслюючи и перед затопилъ. Даве явище відбилось було й на останньому вірші, якого поет почав був писати з першого елементу літери Т, але закреслив його й поставив Свои берега. Весь цей синтаксичний період

спочатку в Пушкіна кінчився був великою експресією: знаком поклику, якого в дальшій обробці віршу поет закреслив.

Строфа ця, як остання в першому творчому акті, вкупі з знаком поклику й свідомо відновленим Ты, зайвий раз підкреслює особисту зацікавленість та глибокий ліризм творця Обвала. Конструювання цієї строфи, в її історичному аспекті зайвий раз підкреслює, що наш погляд і на ідею даного твору правильний.

Боротьба скінчилася. Терек несе свої могутні хвилі під крижаним склепінням обвалу. Й так було довго, довго, зо дня в день. Вірш, як найліпше, характеризує цю затяжність тривким своїм ритмом: два ямби та пеан при чоловічій римі в довгих віршах, два ямби в коротких. Тут немає різкого асонансу або алітерацій. Дисгармонійний вірш автографу: и шумной пѣной орошалъ замінено вже для «Сѣверныхъ Цвѣтовъ»: и шумной пѣной орошалъ, що показує, як турбувався Пушкін про емоційність віршу та його звукопис: (ш: н: н: ш) шумной пѣной орошалъ, замість попереднього одного ш у даному вірші. Р та л, що часто трапляються, надають плавкості віршу (15 плавких при 37-ми інших шестівках).

Строфа далась Пушкіну легко. Тільки в першому вірші И долго снѣговой обвалъ з'явилося замість снѣговой — прорваний, що другий акт творчості над віршем формально з'єднує з першим. І в цій строфі немає лінгвістичної помилки. Слово ледяной має й иншу наголошеність ледяной, однаково законну в мові Пушкіна, про що свідчить уже не раз процитований нами дослідник поетової мови (Будде, там-же, 77-79). В друку, й у «Сѣверныхъ Цвѣтахъ» і в «Стихотвореніяхъ», проте, зустрічаємо вже ледяний, слово, що вже не має рухомого наголосу в даній формі.

Кінцева картина так само картина мирна: вона малює тимчасову ролю обвалу. Такому звичайному явищу відповідає розмір віршу — ямб при одному початковому пеоні в третьому вірші. Лише п'ятий вірш, що змальовує хуткий рух Еолів, має кінцевий пеон, при чоловічій римі, що гармонує й з змістом віршу. Що-ж до звукового складу даної строфи, то вона кожним своїм віршем малює найрізноманітніші картини, каже Брюсов (Брюсов, Стихотворная техника Пушкина, Соч. Пушкина въ изд. Брокгауза, т. VI).

И путь по немъ широкій шелъ — алітераціями на п і ш та цезурами відображається сама путь. У вірші и конь скакалъ и влекся воля різними алітераціями на ж та на в передано різну скорість у скаканні коня та повільному русі вола. Ту саму повільність у рухах верблюда в дальшому вірші передала теж алітерація на в: И своего верблюда велъ. Двоє останніх віршів своєю звязаністю, своїми цезурами, вибором повноголосого

слова «Эоль» та напівримами «небесъ-жилецъ» справляють вражіння небесного простору:

Гдѣ нынѣ мчится лишь Эоль,
Небесъ жилецъ.

Таким чином і ця строфа своєю будовою, своєю віршовою стилізацією гармонує із своїм внутрішнім змістом, через що цей останній стає яскравіший, чіткіший. Але поетові далеко не відразу далась ця стилістична мальовничість. Ось процес його творчості, щоб дійти її.

Вірш перший: И по обвалу путник шелъ. Поставлено в дужках по обвалу та путникъ і підписано: путь по немъ, широкій.

Вірш другий: И мчался конь и влекся волъ. Поставлено в дужках мчался й надписано після «конъ» скакаль.

Вірш третій: без змін; що-до волъ—велъ говорилося вгорі, рівно як і про шолъ—шелъ—шелъ у другому вірші.

Вірш четвертий—без змін.

Вірш п'ятий—не відразу дався поетові; в оригіналі він лишився не розроблений, так що за останню редакцію треба вважати ту, що в «Альманахъ». Роботу над ним Пушкін проводив таку: Теперь (лишь) (ход) ходить лишь Эоль. Під лишь стоїть поставлене в дужки слово здѣсь, а над (ходъ)—теж у дужках (тамъ). Таким чином незакреслене лишається: Теперь ходить лишь Эоль, що дало в друку звучне: Гдѣ нынѣ мчится лишь Эоль.

Вірш шостий—без змін.

Підсумок допіру переведеним спостереженням над окремими картинами твору, що його розглядаємо, приводить до такого висновку:

Ритміка «Обвала», що переважає над метрикою, його звукові сполучення, його строфічна будова, його лексикологія—тісно звязані з тими образами, яких вони виявляють. Іншими словами казавши, всенька структура віршу, весь його стиль гостро гармонують з його внутрішнім «я». «Обвал»—моністичний.

Через цю гармонію, неодмінну ознаку всякого поетичного твору, повстає та художня єдність, що змушує не лише чути про ті чи інші життєві явища, але й відчувати, милуватись з них, входити в їхній світ та жити одним з ними життям.

* * *

По аналізі внутрішньої та зовнішньої форми «Обвала», рівно як і мотивів, що визначають його зміст, конче треба перейти до відшукування прототипу твору, що цікавить нас. З цією метою вже не раз переводилося спроби. Йшли вони в різних напрямках. Спочатку зупинялись були на Томасі Мурі, потім—на Бернсі, нарешті—на Баррі Корнвелі. Щоб точніше визначити названий прототип, конче треба зупинитись на аналізі кожної з зазначених теорій.

У першу лінію — Мур, твори якого були дуже поширені в дворянських кублах за періоду, що його розглядається. Їх знаходить Пушкін і в Малінниках року 1829. У відомому листі до Вульфа поет повідомляє, що застав він там Ганну Миколаєвну з флюсом та з Муром. Можна далі припустити, що знічев'я в селі захоплювався ним й Олександр Сергійович. Цей Мур викликав низку уявлень, асоціацій, що відбилося й на будові «Обвала», який ритмостилістичною своєю суттю нагадує інший вірш Пушкіна «Эхо». При цьому треба зауважити, що це «Эхо» звичайно у виданнях поетових творів ішло в супроводі заголовку «Изъ Томаса Мура». Звідси висновок — Томас Мур з його «Эхомъ» являє собою і співджерело «Обвала». Але досліді останніх років досить наочно довели, що вказівка на Томаса Мура не належить Пушкіну. Це — діло видавців.

Їх захопила, певне, сама лиш спільність заголовку. Ритмікою та своїм художнім змістом «Эхо» Томаса Мура нічого спільного не має з твором Пушкіна під тим самим заголовком.

Низка інших дослідників, за вказівками Дружініна, бачили в «Обвалѣ» вплив Роберта Бернса, якого не міг не знати Пушкін: в його бібліотеці були твори названого письменника, видані р. 1829; деякі з книг почасти були розрізані (Модзалевській, Бібліотека Пушкіна, 180). Дружінін упевнено висловлювався за те, що «на Пушкіна справляв велике вражіння Роберт Бернс». «Нам завсіди здавалося, що конструкція слів в «Обвалѣ», чисто Бернсівська, не єсть випадковість», писав Дружінін у своїй статті «А. С. Пушкинъ и послѣднее изданіе его сочиненій» (Библ. для чтенія, 1855, 130 т., 74 ст., у III-му розділі. Та й справді в Бернса багато творів з подібною ритмо-стилістичною конструкцією. В одному лиш першому томі його творів їх до сорока (The works of Robert Burns, London, 1891, 6 томів). Але не можна на підставі тільки наведених даних говорити про вплив Бернса на Пушкіна за цього періоду. Пушкін психологічно був далекий од нього: Роберт Бернс «женственно-м'який, надхненний романтик» (визначення М. В. Яковлева в його статті «Послѣдній литературный собесѣдникъ Пушкина». Пушкинъ и его современники XXVIII, 26) не гармонував з ображенням та протестуючим Пушкіним. Не дурно останній за зазначеного часу не занотував творчости англійського поета.

З Альбіонових співців психологічно близьких до Пушкіна був інший поет, мало відомий у межах своєї батьківщини. Принаймні за нього мало не зовсім не згадують історики літератури; навіть у спеціальних енциклопедіях говориться за нього лиш кілька рядків (Chamber's encyclopaedia of english literature. London. 1903. 223 ст. та The new international encyclopaedia. Now Jork, 1907, 428 ст.). Творів даного автора немає ані в Петербурзькій Публічній Бібліотеці, ані в Академії Наук, ані в Московській Рум'янцевській Книгозбірні, ані в Бібліотеці Історичного Музею, ані в бібліотеці Англійського Клубу часів Пушкіна. Проте, останній любив, пере-

кладав, «наслідував» цього англійського поета. Ім'я його — Бріан Проктер (Bryan Waller Procter), у літературі — Баррі Корнвел (Barry Cornwall), один з представників уже не раз згаданої озерної школи. Низка його творів (одинацять друкованих аркушів дуже дрібним шрифтом в дві шпальти) з'явилась поруч творів трьох інших англійських письменників у збірнику, виданому р. 1829 у Парижі: *The poetical works of Milman, Bowles, Wilson and Cornwall* (цей збірник єсть у Петербурзькій Університетській Бібліотеці). Даний збірник Пушкінові був добре відомий: за період з р. 1829 поет переклав багато віршів Корнвеля, що були в названому збірнику; за кілька годин до смерті Олександр Сергійович просив Ішимову зробити для «Современника» низку перекладів з драматичних творів Корнвеля, що їх було видрукувано знову-ж у даному збірнику (Пушкінъ и его современники. XVI в. Лернер. Замѣтка о Пушкинѣ, 4 ст.).

Чи був відомий Баррі Корнвел Пушкіну до осені р. 1829? М. Казмін у своїй статті «Взглядъ Пушкина на драму» (П-н и его современники) на це питання дає позитивну відповідь. Він гадає, що Пушкін знав про Корнвеля з *Revue Encyclopedique*, р. 1820, де названому письменникові співається дифірамби (VII, 569 ст., бібліограф. від.) та вважається його за одного з найулюбленіших поетів того часу. Його твори, припускає далі М. Казмін, могли бути відомі Пушкіну й до р. 1829 з сторінок англійських *Review* або *Magazine*. І справді, в низці «Оглядів», особливо Единбурзькому, трапляються Корнвелеві твори. Проте, Пушкін не міг до р. 1828 насолоджуватись англійською поезією, бо не знав мови. Лиш з допіру названої дати з'являються в Олександра Сергійовича переклади, вільні наслідування та епіграфи з англійської мови. (Докладніше: Цявловскій. Замѣтки о Пушкинѣ. Розділ 2: «Пушкінъ и англійскій языкъ». П-н и его современники, XVII-XVIII). З р. 1830 Корнвел уже викликає надхнення в Пушкіна. «Домикъ в Коломнѣ», «Осень», «Заклинаніє», «Пиръ во время чумы», «Я здѣсь», «Пью за здоровье Мэри», «Скупой рыцарь», «Моцартъ и Сальери» — всі ці твори, що їх написано було р. 1830, свідчать про вплив Корнвеля. Його вплив трохи слабшає в наступнім році, хоч про нього свідчать «Каменный гость», «Эхо» (Подробиці в Яковлева в процитованій статті).

Який-же висновок? З року 1828 вплив англійських поетів на Пушкіна зростає. Рік 1830 — кульмінаційний пункт його. Домінує Баррі Корнвел. Уже й цих давних досить, щоб припустити вплив названого поета на Пушкіна й року 1829, тим більш, що паралель між «Обваломъ» та «A sea shore echo» наявна, про це говоритиметься далі.

Тепер од аргументів формального характеру перейдімо до соціально-психологічних.

Корнвел належав до тієї частини поетів озерної школи, яка надхнення своє брала в тенденціях характером позитивістичних, а не романтичних.

Реалістичне світоспівнання, іноді яскравий протест проти звичайности, умов життя в суспільстві, іноді насмішквате відношення до них, а через це нерідко почуття самотности, боротьба з злиднями, — все це характеризує творчість Баррі Корнвеля та зближує її з творчістю Олександра Сергійовича Пушкіна. Це й природньо, бо соціально-психологічні джерела в них, коли не однакові, то значною мірою споріднені. От за цю психологічну близькість Пушкін і полюбив твори англійського поета. Полюбивши він їх, не міг не аперцепувати, вкупі з унутрішньою формою твору, й форму зовнішню: його художню концепцію в ритмо-стилістичному її змісті. Довід на це — драматичні сцени Пушкіна й низка вже згаданих угорі творів, що говорять про Корнвелів вплив. Щоб ілюструвати цей вплив, зупинімось на творі Олександра Сергійовича «О бѣдность, затвердилъ я, наконецъ, урокъ твой горькій. Чѣмъ я заслужилъ твое гоненіе». Порівняймо ці вірші з відповідним місцем з глибоко-ліричного монолога Фредериго, головного персонажа Корнвелевого «Сокола». Ось його слова: «О бідність, чи зрозумію, нарешті, твій гіркий урок? Ти, що так багато влади маєш над цією прекрасною землею; ти, сувора противниця втішного статку; ти, що спати не даєш, скажи, що я зробив тобі, що ти таких жорстоких утисків завдаєш мені?».

Таких ілюстрацій можна навести багато, але це значило-б до певної міри повторювати статтю Яковлева «Послѣдній литературный собеседникъ Пушкина» (Пушкинъ и его современники, XXVIII). Названі вгорі вказівки досить добре визначають характер «запозичення». Але це останнє йде далі. Внутрішня форма іноді тягне за собою й форму зовнішню, її мелодію, її риму, її ритміку, нарешті, її художній стиль та концепцію. Це остільки очевидно, що на спеціальних доказах зупинятись не доводиться.

Перейдімо до «Обвала». Доводиться поставити його в зв'язок з Корнвелевим твором *A sea shore echo* — «Прибережна Луна», що відображує душевний настрій поета. Настрій цей, безумовно, був рідний і Пушкінові, який трохи пізніше (рік 1831-ий) витворює своє «Эхо», мало не цілком тотожне й зовнішньою й унутрішньою формою з названим твором англійського поета. Звуки «Прибережної Луни» не тільки відповідали настроєві Пушкіна в-осени року 1829, коли поет особливо гостро відчував свою самотність, свою залежність од цілої низки замахів на свою творчу волю, але ці звуки своєю емоціональністю нагадували Пушкінові таку близьку йому величню природу Кавказу, де він знаходив одпочинок своїй схвилюваній душі. Вірші

Стою у дикихъ береговъ,
Я внемлю клекоту орловъ
И слышу волнъ голодный ревъ...

хіба не нагадують «Кавказъ» або «Обваль»? Звичайно, так. Тут той самий настрій, ті самі картини, той самий мужній звукопис. Але це переклад «Прибережної Луни», якого зробив Єлачич. Ось його перша строфа:

I stand upon the wilde sea-shore
 I see the screaming eagle soar
 I hear the hungry bilows roar
 And all around
 The hollow answering caves out-pour
 Their stores of sound.

І таких строф — вісім, своєю художньою концепцією одна на одну схожих. Коли прирівнювати їх до ритмо-стилістичної структури «Обвала», знаходимо тотожність. Ця тотожність од форми зовнішньої йде далі — до форми внутрішньої, що змальовує іноді однакові картини й передає цілком споріднений настрій. Тут ті самі секстини 8:8:8:4:8:4 з чоловічими римами та звуковою алітерацією; ті самі величньо-царственні орли та хвиль голодний рев; та сама бентежна самотність поета, що намагається високо нести свій творчий світильник, хоч необізнана чернь і хитає його триножник. Тут усе рідне Пушкіну. Звідси цілком природний і висновок: «Прибережна Луна» Корнвеля стала за співджерело для Пушкінського «Обвала». За співджерело, а не перше джерело, бо цим останнім були ті умови, що давали надхнення поетові та визначали його творчість. Корнвель дав тільки зовнішню форму та символ, переносячи поета «въ очарованную даль», таку близьку й рідну для Олександра Сергійовича.

Співджерело, таким чином, знайдено. Воно знайоме поетові було й до осені року 1829, що стверджує й нашу робочу гіпотезу про вплив на Пушкіна не раз згаданого збірника чотирьох англійських поетів з названого року. Гіпотеза перетворюється на догму — непреложне твердження про вплив творчості Баррі Корнвеля на Пушкіна в силу певних психічних моментів уже з осені року 1829. «Обваль» був першим творчим актом, що увібрав у себе цей вплив.

* * *

Перед нами пройшло всіма сторонами одне явище — творчий процес над «Обвалом»: стимул до нього, його мотиви, його форма, шляхи його розвитку й, нарешті, продукт цієї творчості — вірш. Синтезуючи всі ці моменти одного явища, тепер з більшим пересвідченням можна стверджувати, що зовсім не мали рації ті дослідники, які в «Обвалѣ» бачили лиш «описову поезію» — сторінку з життя кавказької природи. Звичайно, не мали рації й ті, що припускали в цьому творі символіку: боротьбу вільнолюбних гірняків з російським урядом. Всебічна аналіза віршу з достатнім фактичним матеріалом говорить проти двох наведених тверджень. Лишається третє. Наведені вгорі аргументи говорять за нього. Цілком чітко вони оповідають про те, що «Обваль» — глибоко ліричний твір Пушкіна. Тут автор «въ минуту жизни трудную», коли невблаганно-грізні брили соціальних умов особливо

тяготили його, величньо заявляв, що ці умови не зможуть приголомшити вільну особу поета. Вона зуміє звільнитись од усіх життєвих кайданів та сказати:

Ты — царь. Живи одинъ. Дорогою свободной
Иди, куда влечетъ тебя свободный умъ,
Усовершенствуя плоды любимых думъ,
Не требуя наградъ за подвигъ благородный.
Онѣ въ самомъ тебѣ. Ты самъ — свой высшій судъ.
Всѣхъ строже оцѣнить умѣешь ты свой трудъ.
Ты имъ доволенъ ли, взыскательный художникъ?
Доволенъ? Такъ пускай толпа его бранить,
И плюетъ на алтарь, гдѣ твой огонь горить,
И въ дѣтской рѣзвости колеблетъ твой треножникъ.

Анатолий Машкин.
